

¹Қыдырбаева Ү.Т. ²Шадкам З. ³Тұяқбаев Ө.О.

¹*А.Мицкевич университеті, Познань Польша*

²*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан*

³*ҚазҰПУ «Шығыс қолжазба мұрасы» халықаралық деректану орталығы, Алматы, Қазақстан*

E-mail: ¹umikyd@amu.edu.pl, ²Zubaida.Shadkam@kaznu.kz

³omirabuali@gmail.com

ТҮРКІ МЕДИЦИНАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АУРУ АТАУЛАРЫ: СЕМАНТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ ⁵

Аңдатпа. Адамдардың табиғатпен интуитивті байланысы қалыптасқан кезде, халық медицинасы ауруды емдеумен ғана шектелмейді, сонымен қатар, этнос мәдениетінің басқа аспектілерімен өзара қатынасы нәтижесінде дәстүрлі санологиялық жүйе құрайды. Дәстүрлі медицинаның идеологиялық негізі емшілікпен байланысты ұғымдар мен тәжірибелерге сүйенгендіктен, тарихи және заманауи зерттеулердің басым бөлігі шамандық, емшілік, тамыршы, сынықшы және бақсы-балгерлердің науқасты дертінен арылту жолындағы әдіс-тәсілдерін арқау етіп келген. Түркі халықтарының этно-медицинасы турасында зерттеулер түркілердің Ислам дінін қабылдауына дейінгі және кейінгі кезеңдерде жазылған еңбектерді қамтиды. Зерттеу мақаласы шағатай тілінде жазылған жалғыз нұсқа ретінде, әлі де зерттеуді қажет ететін «Дастұр ал-‘иләж» қолжазба мәтініне және авторы белгісіз түркі тілінен парсы тіліне аударылған «Асрәр ал-атиббә» шығармасына негізделеді. Зерттеу жұмысының міндеті шығармадағы ауру түрлерін анықтау, олардың тарихи және қазіргі түркі тілдеріндегі баламаларын салыстырумен қатар, мағыналық ұғымдарына сараптама жасауды көздейді. Сонымен қатар, мақалада кейбір атаулардың қолданылуындағы ерекшеліктері және олардың заманауи медициналық терминдермен сәйкестігі салғастыра зерттеледі. Жұмыстың мақсаты мәтінде кездесетін ауру атауларын түрлеріне қарай жіктеу, қолданыс аясын анықтау және семантикалық мағыналарын сараптауға негізделген. Көрсетілген мақсат міндеттерді жүзеге асыру үшін, мәтіндегі ауру түрлері, белгілері мен сипатына қарай топтастырылады. Зерттеу нәтижесінде әлі күнге дейін қолданыстан шықпай, мағыналық ұғымын сақтаған немесе өзгеріске ұшыраған ауру атаулары анықталып олардың сипаты көрсетіледі.

Кілт сөздер: түркі медицинасы, Дастұр ал-‘иләж, Асрәр ал-атиббә, медициналық терминдер, емшілік дәстүр, ауру түрлері, ортағасырлық қолжазба.

Кіріспе

Этномедицина өмір сүру салты ортақ этникалық топтардың аралас мәдени құрамдастарының бірі ретінде қарастырылады. Табиғи ортада белгілі бір этностық топтардың денсаулығын қамтамасыз ету және тіршілік әрекеті процесінде таңдалған ауруларды емдеу мен алдын алудың ең тиімді әдістері табиғи-климаттық жағдайлары ұқсас көршілес халықтардың мәдениеттеріне де өз әсерін тигізіп отырған. Сонымен қатар, жалпы мәдениеттің басқа құрамдас бөліктерімен (діни нанымдар, салт-дәстүрлер, ритуалдар) салыстырғанда, медициналық ғылым халықтар арасында өткір реакция тудырмастан өзара жылдам сіңісіп кеткендігі жағынан да ерекшеленеді. Демек, медициналық тәжірибе этникалық қауымдастық үшін өмірлік маңызы бар сала ретінде сипатталып келген. Дәстүрлі

⁵Мақала AP19675139 Ортағасырлық түркі медицинасының парсы тіліндегі мұралары: «Таңсұқ-нәме Илхәйи», «Асрәр ал-атиббә» гранттық жоба аясындағы зерттеулер бойынша жарияланды.

медицинаның ауызша және жазбаша мұралар арқылы зерттелуі мен олардың өзара байланысы, ғалымдар арасында үнемі қызығушылық тудырады.

Дәстүрлі медициналық мәдениеттің қалыптасуы адамдардың игерген табиғи ортаға бейімделу үдерісімен тығыз байланысты. Этникалық топтардың күнделікті тұрмысының нәтижесінде аталған экологиялық тауашада белгілі бір гомеостазды қолдауға бейім мәдени дәстүр жүйесі қалыптасады. Сол себепті, медицина саласы адамдардың қызметі ретінде бірнеше ерекшеліктерді де қамтитындығын жоққа шығаруға болмайды. Медицинаның даму жолы, адамзаттың табиғатпен байланысы нәтижесіне бағына отырып, қоғамның өмір сүруіндегі барлық салалардың жетістіктерімен тікелей байланысты болады. Адамның табиғатпен интуитивті етене байланысы қалыптасқан жағдайда, халық медицинасы тек ауруды емдеумен ғана шектеліп қалмайды, сонымен қатар, этнос мәдениетінің басқа негіздерімен тығыз байланыс орнату арқылы санологиялық дәстүрлі жүйе қалыптастырады. Өзіне тән даму ерекшеліктері мен заңдылықтарын бойына сіңірген қоғам - биоәлеуметтік организм ретінде қарастырылады. Көп жағдайда дәстүрлі медицина түрлі ритуалдар мен ғұрыптар арқылы толығып отыратын организмнің психоэмоционалдық жағдайына басты назар аударып келгендігі байқалады.

Медициналық дәстүрде тарихи ерекшеліктердің қалыптасуы басты орын алған. Мәдениеттің дамуы мен адамдардың белгілі бір салада жетілуі жеке дара жүзеге аса алмайды. Олар тек өзара әрекеттесу арқылы ғана жаңа нәрсеге қол жеткізеді. Демек, батыс пен шығыстан алынған ақпараттар ағыны белгілі бір этностың әлемдік көрінісін қалыптастырумен ғана шектелмей, олардың ақпараттық жүйесін одан әрі толықтырып отырды деуге болады. Дәстүрлі медицина емшілік, бақсы, көріпкел, тәуіп тб. көмегі арқылы ішінара жіктелген емдеудің түрлері мен әдістерінен кенже қалған емес.

Емшілік – көптеген халықтың дәстүрлі медицинасының ажырамас бөлігі. Олар қоршаған ортаның бір бөлшегі ретінде науқастарға ем-дом жасауда өсімдіктер, жан-жануарлардың өнімдері, минералдар тб. сияқты жаратылыстың сыйы болған барлық өнімдерді қолданудан бас тартпаған. Науқастарға телінген ауру түрлері мен емдеу жолдары өмір сүрген ортасына, этноаймақтық ерекшеліктеріне және күнделікті қоректері мен дәрі-дәрмектерді қолдану тәсілдеріне қарай өзгеріп отырған. Сонымен қатар, жоғарғы тылсым күш пен Аллаға сенім білдіре отырып, сол кездегі қоғамның психоэмоционалды жағдайына да әсер ету, науқасты қиын кездеңнен алып шығу, қолдау көрсету де дәстүрлі медицинаның зерттеуді қажет ететін тармақтарының бірі ретінде қарастырылады. Адамдардың өзара әрекеттесуі арқылы пайда болған жасанды өмір сүру - орта, ескі немесе бұрыннан келе жатқан ауру түрлерінен өзгеріске ұшыраған жаңа ауру түрлерінің пайда болуына әсер етіп отырған. Сондықтан оларды емдеу және анықтау әдістері әр кезеңнің шарттарына қарай өзгеріске ұшырап келген. Мақалада медициналық мәтінде кездескен ауру түрлерінің қазіргі баламалары және жалпылама атаулары қоса берілді.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеу тақырыбы AP19675139 Ортағасырлық түркі медицинасының парсы тіліндегі мұралары: «Таңсұқ-нәме Илхәнй», «Асрәр ал-атиббә» гранттық жоба аясында XVI-ғасырда өмір сүрген Сұлтан 'Али ал-Хурасәнйдің «Дастұр ал-'иләж» және авторы белгісіз парсы тілінде жазылған «Асрәр ал-атиббә» трактаттарындағы ауру атауларына негізделеді. Зерттеу жұмысының міндетіне қолжазба мәтіндегі ауру түрлерін анықтау, олардың тарихи және қазіргі түркі тілдеріндегі баламаларын салыстыру, мағыналық ұғымдарына сараптама жасау кіреді. Сонымен қатар, мақалада кейбір атаулардың қолданылуындағы ерекшеліктері және олардың заманауи медициналық терминдермен сәйкестігі салғастыра зерттеледі. Жұмыстың мақсаты мәтінде кездесетін ауру атауларын түрлеріне қарай жіктеу, қолданыс аясын анықтау және сараптауға негізделеді. Көрсетілген мақсат міндеттерді жүзеге асыру үшін, мәтіндегі ауру түрлері белгілері мен сипатына қарай топтастырылады. Зерттеу нәтижесінде әлі күнге

дейін қолданыстан шықпаған, мағыналық ұғымын сақтаған немесе өзгеріске ұшыраған ауру атаулары анықталып олардың сипаты көрсетіледі.

Дәстүрлі медицинаның идеологиялық негізі емшілікпен байланысты ұғымдар мен тәжірибелерге сүйенгендіктен тарихи және заманауи зерттеулердің басым бөлігі шамандық, емшілік, тамыршы, сынықшы және бақсы-балгерлердің науқасты дертінен арылту жолындағы әдіс-тәсілдерін арқау еткен. Түркі халықтарының этно-медицинасымен байланысты зерттеулер түркілердің ислам дінін қабылдауына дейінгі және ислам дінін қабылдағаннан кейінгі кезеңдерде жазылған еңбектерді қамтиды. Кодекс Куманикус, Ж. Баласағұн мен М. Қашқаридің еңбектерінде *kat*, *şaman*, *otacı*, *emçi*, *atasagun* т.б. халық медицинасымен байланысты сөздердің ұғымдарына кеңінен тоқталған. Ж. Баласағұнның «Құтты Білік» шығармасында емші (дәрімен емдеу) мен тәуіштер (сиқырмен емдеу) туралы сөз еткен мысалдар кездеседі. Осы сияқты фольклорлық жанрларда дәстүрлі медицинаның іздері яғни, емдеу тәсілдері, ауру түрлері, тылсым күш, наным-сеніммен байланысты деректер молынан кездеседі. Ал М. Қашқаридің «Диуани Лұғат-ат түрк» сөздігінен ауру атаулары, адам физиологиясы, ауру белгілері мен ауру түрлеріне қатысты көптеген ақпараттарға қол жеткізуге болады. Кейінгі орта ғасырлық қолжазба мәтіндерінде де халық медицинасына қатысты зерттеулер молынан кездеседі. Ортағасырлық жазба ескерткіштердегі ауру атауларының зерттелуіне көптеген ғалымдар қызығушылық танытып келген. Халық емшілерінің ішкі ағзадағы ауруларды анықтау және емдеу жолдары туралы ғылыми тұжырымдар А. Алдашев, Ж. Әлімхановтың зерттеулерінде келтірілген. Мұнда Ш. Оспановтың зерттеулеріне сүйене отырып, «жел шешек», «сақина», «демікпе», «шемен», «сары ауру» т.б. сияқты қазақ халқында қолданысқа енген 200-ге жуық аурулардың атаулары бар екенін алға тартқан (Алдашев, Әлімханов, 1992: 79). Қазақтың дәстүрлі емшілігі туралы жан-жақты зерттеген Ө. Әбдірахманның еңбегінде «бүпсек», «бедеу әйел», «ай кезбе», «жел-күз», «кұлғана» т.б. ауру түрлеріне түсініктеме беріп өткен (Әбдірахман, 2002: 82-86). Түркі халықтарында қоғамдағы әлеуметтік көзқарастарды көрсететін, тілдегі дөрекі немесе тыңдаушының көңіліне тиетін кейбір медициналық лексикалардың ұғымын жұмсартып жеткізу үшін, негізгі атаудың орнына эвфемизм сөздерді қолданған. Эвфемизмдермен қатар, тыйым салынған табу сөздер де жиі кездеседі. Мысалы өңеште болатын «рак» ауруы «қылтамақ», «қызыл сүйек» деп аталса, дене мүшесіндегі басқа «рак» ауруын «жаман ісік», «қатерлі ісік» және «зиянды ісік» деген евфемизмдердің қолданылатындығы туралы К.Аяпбергенованың зерттеуінен көруге болады (Аяпбергенова, 2005: 63-65). Қазіргі медицинада қолданылып келе жатқан ауру атауларының екі тілдегі баламаларымен олардың сипатына тоқталған А.Васильевтің еңбегінде он тоғыз түрлі аурудың атаулары мен оладың белгілері берілген (Васильев, 1902). Ауру түрлері, олардың белгілері мен емделу жолдары «*el-Kanun fi't-Tıbb*» еңбегінде де кеңінен көрсетілген (İbn-i Sina, ауд. Anlar, 2023). Түрік ғалымдары зерттеген ортағасырлық медициналық жазба ескерткіштердің бірі, шамамен 1387 жылы жазылған *Edviye-i Müfrede* еңбегінде түпнұсқа мәтінге талдау жасалынып, мәтін мен сөздіктен тұратын екі бөлімде ауру атаулары және олардың түсіндірмелері қоса берілген (Ishâk bin Murâd, ауд. Canpolat, Önlер, 2016). Сонымен қатар, З. Өнлердің «Тарихи медициналық мәтіндер сөздігінде» оннан астам ортағасырлық медициналық жазба ескерткіштердің зерттелу жұмыстарынан жинақталған ауру атаулары мен дәрілік шөптердің атауларына қатысты сөздер қамтылған (Önlер: 2019). Османлы тілінде жазылған *İlm-i Tıbb* қолжазба еңбегін зерттеген Н. Ertürk түпнұсқа мәтінде кездесетін ауру түрлері мен олардың түсіндірмелеріне тоқталған (Ertürk, 2018: 379-403). Ауру атауларымен байланысты Л. Майрамбекқызы Ө. Науaidің шығармаларындағы Әмір Темір дәуіріндегі кейбір медициналық терминдерге тоқталып, зерттеу мақаласында ауру атауларымен олардың түсіндірмелерін қоса берген (Майрамбекқызы, 2021:1971-1990). Сондай-ақ, Ескі Анадоладағы медициналық терминдерге қатысты зерттелген докторлық жұмыстың сөздік бөлімінде ауру атауларымен байланысты мәліметтер жеке көрсетілген (Türkmen, 2006).

Қай қоғамда болмасын, адам өмірі мен денсаулық мәселесі әрқашан маңыздылығын жоймаған, үнемі даму үстінде болатын қоғамның өмір сүру шарттарының басты көрсеткіштердің бірі болып қала береді. Денсаулық жақсы болған жағдайда ғана адам өмірін сапалы әрі толыққанды жалғастырады, бұл өз кезегінде қоғамның, мемлекеттің жалпы адамзат тарихының тұрақты дамуына әсер ететін негізгі фактор екендігін көрсетеді. Сондықтан ғалымдар ғасырлар бойы денсаулықты сақтау және түрлі ауруларды алдын алу үшін, сан алуан зерттеулер жүргізіп келеді. Адам физиологиясы мен психологиясына қатысты зерттеулер ежелгі дәуірден бастау алып, нәтижесінде медицина үздіксіз дамып, жаңа әдістердің пайда болуына жол ашты. Осы тұрғыдан алғанда, әр тарихи кезеңде есімі елге танымал болған шипагерлер өз саласында маңызды еңбектер жазып келді. Солардың бірі Сұлтән ‘Али ал-Хурāsāнидің «Дастūr ал-‘илāж» трактатының шағатай тіліндегі нұсқасы және парсы тілінде жазылған, зерттеушілердің пайымдауы бойынша, түркі тілінен парсы тіліне аударылған, авторы белгісіз «Асрār ал-атиббā’» шығармасының парсы тіліндегі нұсқасы. Аталған еңбектерде ауруларды емдеу әдістері, қолданылатын дәрі-дәрмектер мен олардың жасалу жолдары және ауру белгілері мен атаулары жайында жан-жақты мәлімет берілген.

Парсы тілінде жазылған «Асрār ал-атиббā’» («Емшілер сыры») медициналық еңбегін, алғаш зерттеген француз әскери дәрігері, эпидемиолог-ғалым Джозеф Тулузан (Joseph-Desire Tholozan, 1820–1897) болды. Иранда Табīb Тұлұзāн Иўнāни есімімен танылып, медициналық оқу орындарын ашып, эпидемиология мен хирургия саласында ұзақ жылдар бойы Хаким-башы (حكيم باشي) қызметін атқарған. Иранда парсы, үнді медицинасымен танысып, парсы тілінде зерттелмеген «Асрār ал-атиббā’» және «Рисāла дар тибб» атты ортағасырлық трактаттарды таныстырады (Theodorides, 1998: 96). Алғаш Тегеранда 1276/1860 жылы және 1963 жылдары Джозеф Тулузанның бастамасымен «Asrār al-aṭibbā’ iā mudjarrabāt īlat Chagātāī» («Емшілер сыры немесе» – Шағатай елдерінің емшілік тәжірбиесі) деген атпен басылып шығады. Автор мәтіннің Орта Азия халықтарына тиесілі екенін және хижра жыл санауымен 910 жылы парсы тіліне түрік тілінен аударылғанын анықтаған (Тұяқбаев, 2023: 101).

Парсы әдебиеттерінде «Асрār ал-атиббā’» деген қысқа атауымен танылған шығармада жалпы саны сексеннен аса түрлі аурудың емдік жолдары мен ауру атаулары, ауруға байланысты ем-дом әдістері баяндалған. Еңбекте ауру түрлерін топтастыруға тырысқанымен жүйелі деуге келмейді. Мысалы: балалар жиі ауыратын ауру түрлері, гинекологиялық аурулар және жұқпалы ауру түрлері. Бас аяғы, шығарма 133 тақырыпшаға жіктелген (Қайранбаева, 2024: 29). Мәтіндегі ауыр және жеңіл ауру түрлерін, денсаулықты күтуге байланысты атауларды жіктеу арқылы олардың жиілігін де анықтауға болады. Солардың ішінде демікпе, бас ауруы, көз ауруы, тері ауруы, шаштың түсуы, суық тию, ішкі құрлыстың ауруы, жүрек ауруы, өкпе ауруы, қояншық ауруы, сынық пен буын аурулары тіпті, ағызаның күш-қуатын арттыру, ішімдікке тәуелділік, шала туылған нәрестеге қолданылатын емдік шаралар туралы мәліметтер кеңінен баяндалады.

Халық медицинасын зерттеуде маңызды орын алатын мұндай еңбектер қазіргі уақытта зерттеушілер тарапынан зерделеніп, сол дәуірдегі денсаулыққа қатысты түсініктер ашылып өзара сабақтастықтары әлі күнге дейін жалғасын тауып келеді. Медициналық мәтіндерді талдаудағы маңызды мәселелердің бірі — түпнұсқа мәтіндердегі медициналық терминдердің сөздік қорына қатысты мәліметтерді көрсету. Бұл зерттеулер түркі тілдерінің сөздік қорын, соның ішінде медициналық терминдер тұрғысынан, тереңірек түсінуге мүмкіндік береді және халық медицинасының тарихын зерделең, мәтіндердің тілдік ерекшеліктерін көрсетуге үлкен үлесін қосады.

Ескі түсінік бойынша, адам денесі ғаламды құрайтын төрт түп негізге (anâsır-ı erbaa) сәйкес келетін төрт элементтен тұрады. Адам ағзасында ауа, топырақ, су және отқа (anâsır-ı erbaa) сәйкес келетін қан, қара өт, қақырық және сары өттің адам денесіндегі тепе-теңдігі

адам бойындағы денсаулықтың жағдайына тікелей әсер етеді. Адам ағзасындағы бұл сұйықтықтардың арасындағы тепе-теңдіктің бұзылуы ағзаның ауруына себеп болады. Ауруды емдеу үдерісі ағзадағы кемшіліктер мен артық заттарды теңестіріп, сұйықтықтардың бұзылған тепе-теңдігін қалпына келтіруге көмектеседі (Türkmen, 2006: 23).

Ежелгі медициналық еңбектерде микробтар белгісіз болғандықтан, барлық аурулар ағзадағы сұйықтықтардың тепе-теңдігінің бұзылуымен түсіндіріліп, науқастың дертін белгілеріне қарай анықтау барысында қандай сұйықтықтың жетіспейтінін немесе артық екендігін бақылау маңызды көрсеткіштердің бірі болған. Осыған байланысты Өнлер былай дейді: «Адам ағзасын құрайтын элементтердің ыстық, суық, ылғалды және құрғақ сипаттамалары өсімдіктерде, тағамдарда және басқа да заттарда кездеседі. Ежелгі медицинада дәрігер ауруды анықтау кезінде қай элементтің жетіспейтінін немесе артық екенін білуі, сондай-ақ барлық элементтердің қасиеттерін түсінуі қажет болды. Осыған сүйене отырып, емдеу әдісін де таңдап отырған» (Önler, 1998: 157-168). Сондай-ақ, ежелгі медицина түсінігінің ізгілігі туралы *ahlat-1 erbaa* ұғымы, аурулардың себептерін және оларды емдеу әдістерін түсіндіруде XIX-ғасырға дейін күшін жойған жоқ. *Ahlat-1 Erbaa* концепциясының негізі ежелгі гректердің гуморальдық (төрт сұйықтық) идеясына негізделген. Бұл түсінік медицинаның негізін салушы Гиппократтан (б.з.д. 460-390 ж.) бастау алады (Uzel, 2000: 8-11).

Көшпелі халықтардың емдік дәстүрін зерттеуде ерекше орын алатын Сұлтән ‘Алі ал-Хурāsāнидің «Дастūr ал-‘илāj» еңбегінде Алла тағаланың адам баласына сынақ үшін мыңнан астам ауру түрін жібергендігін және адамзат үшін жіберілген үш түрлі ажалдың сипатын айта келіп, әр дертке дауа болатын амалдардың басы Алла тағалаға дұға жасап, садақа беру деп түсіндірген. Автор аурудың түрлерін науқастың өңіне, көңіл-күйіне қарау арқылы анықтаған. Тамыр ұстау арқылы жүрек қағысын, денедегі сұйықтықтардың себебінен болған ауру түрлерін түсіне, иісіне, мөлшеріне қарай анықтап отырған (Қыдырбаева, 2022: 36-45). Мұнда діни-наным сенімдердің басымдылығы мен адамзаттың құдайға деген сеніміне селкеу түсірмеу жайын да баяндайды.

Ал моңғол халықтары мен буряттардың дәстүрлі дүниетанымы бойынша, кез келген ауру- адамның басқа элеммен қарым-қатынасының теріс салдары болып есептелген, яғни құдайлар мен рухтар элемінің өзара әрекеттесуін реттейтін тыйымдардың бұзылуы нәтижесінде адамдар науқасқа шалдыққан деп сенген. Осы орайда ауруларды екі түрге бөліп қараған: алғашқысы аурудың себебі адамдарға түсінікті болған - жеңіл ауру түрлері. Оған денедегі жарақат, сүйектің сынуы және суық тию сияқты ауру түрлерін жатқызған. Екіншісі адамдарға себебі беймәлім болған ауруларға - ауыр және жұқпалы ауру түрлерін жатқызған. Мұндай ауру түрлеріне қызба, шешек, күйдіргі, оба, қояншық, жыныстық жолмен жұғатын ауру түрлері және сал ауруын жатқызған (Sodnompilova, Bashkuev, 2015:3).

Қазіргі медицина мен халық емшілігінің адам бойындағы кеселді анықтауға байланысты айырмашылықтарын ғалымдар былай түсіндіреді: «Заманауи медицина аурудың себебі мен салдарын өзара байланыстыратын нақты және ғылыми білімге негіздесе, халық медицинасы керсінше өмір сүру арқылы қол жеткізген нәтижелерге негізделген сенімдер мен тәжірибелерге сүйенген. Ауруды анықтау дін/сиқыр және ғылым/рационализм дихотомиясы аясында талқыланған (Karlan, 2011:151).

Талқылау

Ауруды қабылдау және оны емдеу жолдары әр қоғамда әртүрлі болған. Зерттеу нысанына алынған еңбекте ауру түрлерін адамның дене мүшелеріне немесе аурудың ауыр және жеңілдігіне қарай топтастыруға болады.

Бас ауруымен байланысты **ṣaḳīqa** (31b/2): < араб. қазақ тілінде *сақина* деп аталатын ұстамалы бас ауруы (ҚӘТС, 2011: 557). Басқа қолжазба еңбектеріндегі сөздіктерде шекеден басталатын аурудың бір түрі, бас пен беттің бір жақ бөлігінің ауруы (Kāmûs III 908). Ысқәк

бин Мурādтың «Едвие-и Мүфреде» еңбегінде ‘...*ve tuluḡ aḡrısına ki şaḡīka derler*’ [...шекенің ауырғанына сақина дейді] (Edv 40b/7, Önlr, 2019:188). Ибн Синаның «Дәрігерлік ғылымның ережелері» еңбегінде қан тамыр мен денедегі зиянды газдар мен секрецияның себебінен болатын бас ауруы ретінде сипатталған (İbn-i Sina; ауд. Anlar, 2023: 307).

Тамақ ауруымен байланысты **yötel** (13b/7): тыныс жолдары қабынғанда пайда болатын ауру; тұмау; тыныс жолы қабынып күркілдеу (ҚӘТС, 2011: 519). Васильевтің еңбегінде жөтелдің жеке ауру түрі ретінде емес, түрлі аурулардың салдарынан пайда болатынын айта келіп, оған қолданылатын ем-домның да әртүрлі екендігін алға тартады (Васильев; Әбдіраман, 1902; 1999: 140).

Мәтінде көз ауруларына қатысты **şebkör** (14a/2, 32a/5, 40a/1, 50b/6): ақшам соқыр мед. < грек. *Nemera*-түн, *alaos*- соқыр, *ops*- көру > көздің жарық жеткіліксіз жағдайда ымырт жабылып, қараңғы түскен кезде, түнде нашар көруі (ҚӘТС, 2011: 287). Стейннің сөздігінде *şeb-kür*: *gece körlüğü, tavukkarası* [түнде көрмеу, никталопия] *şeb* < F. *şeb* ‘түн’ (Stein: 729); *kür* < F. ‘*kör*’ (Stein: 1060). Хаджи Пашаның «Мұнтахаб-и шифа» еңбегінде *şeb-kür göz* тіркесінде қолданылған (MŞ 47b., Önlr, 2019:190). Бұл дерттің белгісін көздегі сұйықтықтың азаюы немесе асқазан және мидың тұтылуы сияқты көруге әсер ететін факторлардың әсерінен болатындығы айтылады (İbn-i Sina, ауд. Anlar, 2023: 332). **közige aq tüş-** (16a/1, 16a/7): катаракта, көз бұршағының бұлдырап, қарауытып ағаруымен сипатталатын көз ауруы (ҚӘТС, 2011: 464). Көздің көру қабілетінің деңгейі катарактаның көз қарашығын жабуына байланысты болып, көруге кедергі келтіреді. Егер толықтай жауып қалса, көру қабілеті мүлдем төмендейді (İbn-i Sina, ауд. Anlar: 2023: 333). Көз ауруы ретінде **köz h̄ire** немесе **közi t̄ire** (16a/5) < түрк.+ парс. (32a/5, 48a/4, 51b/1): көзі бұлдырау, анық көрмеумен байланыстырылады. Осыған ұқсас көз аурулары бөлімінде **ala** (40a/2, 42a/3,4) аурумен байланысты тіркесте кездеседі. Бұл сөзді теріге түскен дақ ретінде де қарастыруға болады, алайда мәтінде көз аурулары арасында кездескендіктен бұл көз ауруы ретінде қарастырылды. Осыған ұқсас **alalıq**: түрік тілінің сөздігінде *көздің бұлдырып көруі* ретінде берсе (Derleme Sözlüğü, 1968:7), **alalıq** < түрк: ақтаңдақ < a:la: *ала түсті, ала, дақ* (EDPT, 1972: 138) деп аурудың денедегі сипатына қарай берілген (Dilçin 1983; 7).

Құлақ ауруымен байланысты **ker** (14a/7): қазақ тілінде құлағы жақсы естімейтін немесе мүлдем естімейтін, саңырау мағынасында қолданылатын *керең* (ҚӘТС, 2011: 651) сөзінің баламасы ретінде қарастыруға болады. Мәтінде *саңырау saḡruḡuluq* (35a/7) түрінде кездеседі. Этимологиялық сөздіктерде *saḡar, saḡır* немесе *saḡrav* түрінде тарихи түркі тілдерінде қолданылғандығы айтылады. Сөздің түбірі *жалғыз, екі жақтың біреуі, бір жұптың біреуі* мағынасында жұмсалатын *saḡar* ~ *saḡar* сөзімен байланыстырып, *saḡır* (< *saḡır, <saḡar*) *жалғыз құлақты* мағынасымен ұштастырып, *естімейтін* ұғымында жұмсалған деп есептейді (Eren, 1999:348). Тағы бір жерде ауруды сипаттау түрінде **qulaqı sançır aḡrı-** (52b/3-4): *құлақтың шаншып ауруы* деп береді.

Денеге шыққан жара және тері ауруларына қатысты **qotur** (15a/7): адамдар мен жануарлардың денесіне шығатын жұқпалы қышыма ауру (ҚӘТС, 2011:152). **haşba** (17b/8,18a/1): *қызылша ауруы* < араб. денеде пайда болатын бөртпенің бір түрі, түркі тілінде *қызамық/қызылша* деп аталады (Kâmus II 109), MŞ 33a, 131b, 134b; Tuḡf 26b. (Önlr, 2019: 78). Қызылша сияқты емделу жолы бірдей **çiçeg** (27b/9): *шешек ауруы* (MŞ 33a, 131b, 136a). Өнлердің түсіндірмесінде бөртпенің немесе қызылшаның күлдіреуінен шығады дей келе екеуінің емі бір екенін айтады (Önlr, 2016: 121). Шешек ауруы қышып басталып, иненің басындай бөртпелер шығып, ішіне сары су жиналып, жараға айналғаннан кейін өліктенеді. Егер жаралар жасыл түске айналса, өлім қаупіне айналады (İbn-i Sina, ауд. Anlar, 2023: 427). Адам денесіне бөртіп, күлдіреп ұйыса шығатын жұқпалы ауру. Мұнда екі түрі: жел немесе ұшпа шешекпен көбіне балалар ауырады; соңғысы ең ауыр түрі - қара шешек (ҚӘТС, 2011: 355). **zahm** (29b/1): *жара, соққы* < парс. *zahm* (Stein, 611). Edv 14b; MŞ 102a (Önlr, 2019: 229). Қазақ тіліндегі мағынасы *кесір немесе залал* (ҚӘТС, 2011: 59). **cerāhet** (29a/7): *ірің,*

жара < араб. *cerāḥat* (Devellioğlu, 1995:134). **çil** (37b/5): бетке шыққан кішкентай дақтар, секпілдер (HS 29b). Диуани лұғат-ат түрkte көгерген және соққы алғаннан қалған із және сұрықсыз, секпіл ұғымында кездеседі (Atalay, 1999:153). Бас терісіне шығатын, шаштың өсуін тоқтататын таз тері ауруы мәтінде **şora (bolğan) taz** (47a/2) түрінде сипатталып берілген. Диуани лұғат-ат түрkte тоқыр, даз, тақыр, мүйіссіз қой, тақыр жер деп сипатталады. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде екі түрлі мағынасы берілген: 1. басқа түсетін жұқпалы жара; 2. мед. < ағыл. *calvities* > негізінен бастағы шаштың сиреуі, кей жағдайда терінің жекелеген бөліктеріндегі түктердің толықтай түсіп қалуы түрінде болатын ауру (ҚӘТС, 2011: 610). Осы тіркестегі **şora** қазіргі қазақ тіліндегі *шор* сөзімен баламалас: денедегі қатып қалған түйін, ісік, беріш (ҚӘТС, 2011: 402). Қыпшақ тілінің сөздігінде *ауру* баламасында *çor* түрінде кездеседі (Toparlı, 2007: 53). Сонымен қатар, *çor* сөзінің баламасын шағатай тілінің сөздігінде < парс. *тұзды, ащы, қышқыл* мағынасында көрсетеді (Teges, 2007: 347).

Денедегі суықпен байланысты **quyañ** (9a/9): мед. < лат. *radikula* > жұлын, нерв талшықтарының зақымдануынан болатын бел ауруы (ҚӘТС, 2011: 467). Тағы бір сөздікте *құяң* ұзу тіркесі арқылы берілген. «құяң»: ертеде қазақ емшілері бұлаулау, шету, құяң ұзу, уқалау, теріге салу, жынға малу секілді тәсілдермен ауруларды сауықтырған (Қалиев, 2014:381). Тыва тілінде *куян*: буын қуалаған ревматизм (Пальмбах, 1955: 254). Сонымен қатар, аузыекі тілде *құяң жел* тіркесі *шаншу* немесе *шаншу қадалу* мағыналарында қолданылады. **sañciq** (66b/9, 67a/3): суыққа ұшыраудан болатын сырқат, науқас (ҚӘТС, 2011: 241). *şancu*: шаншу; *cal. buru*; *çar. sañçmak* < *sancig* (EDPT, 1972: 835; Önlер, 2019: 166).

Ортағасырлық мәтіндерде *bāşūr* түрінде де кездесетін дененің әр жеріне шығатын сүйел және геморрой (көтеу) мағынасында жұмсалатын **nāşūr** (12b/5): < араб. геморрой; көз айналасы мен түрлі органдарда пайда болатын суланған жара (Önlер, 2019:144). Өнлер басқа сөздіктерге сілтеме бере отырып, бұл сөздің мағынасын *bevāsīr* сөзімен салыстырады: *bāşūr* < араб. *nāşūr*: көз айналасына және тіс етіне шығады; *haval-i makadda* деп аталады; ісінген жердің тесілуі, емі жоқ жарадан пайда болады; тб. (Kāmūs, II 703-704). **mudur** (22b/8, 30a/9): қырғыз тіліндегі бүдүр: кішкентай бөртпе (Юдахин, 1985:165) мағынасында жұмсалған.

Адам психологиясымен байланысты **tilbe** (42a/4; 12a/7): жынды (Ünlü, 2012:592). Көне түркі сөздігінде *tilfe*, *tilve* (Gemalmaz,1988: 84); көне ұйғырда *tilfä* (Caferoğlu, 1968: 239), тарихи қыпшақ тілінің сөздігінде *deli: cal.telü, delü* (Toparlı, 2006: 269); хорезм және Алтын орда тілінің сөздігінде *telwe: cal. telbe, tilbe, telbe* (Ünlü, 2012: 581); қазіргі түркі тілдерінде эзер. *déli*, башқұр. *divana/tili*, қаз. *делікұлы*, қырғ. *deli/delbe*, өзб. *telbé/cinni*, татар. *tili/divana*, түркм. *dé:li*, ұйғ. *té:lli/té:lvé*: (Ercilasun, 1991: 156-157). **uçuq** (4b/2): *uçuq* эпилепсия, қояншық, зияндас (Önlер, 2016:190). **unutqaq** (22b/1): *unutsaqlık: unutkanlık cal. Nisyān çar. Unıtğan* ұмытшақ (Önlер, 2019: 212). Хорезм және Алтын орда тілінің сөздігінде *unutsalıq* (Ünlü, 2012: 626). **şara‘** (37b/2, 41b/7): < араб. *şar‘* қояншық ауруы (Önlер, 2019: 166).

Ішкі органдармен байланысты ауру атауларынан **qulnç (6b/9)**: *qulunc* < араб. *K1ulenc, k1ulinc* асқазанға қадалатын қатты шаншу (Önlер, 2019:113); іштің кебуі, ішке ауа/газ жиналып қалғаннан пайда болатын шаншудың бір түрі (Önlер, 2016:156); османлы сөздігінде *qulunç*: асқазанның ауруы, асқазанда пайда болып иықтың жоғарғы жағы мен дененің ауруы (Devellioğlu, 1995: 630). **qabız** (34b/4): ішқатпа; *qābız, qabz* < араб. іштің кебу, ішқатпа (Önlер, 2016: 147). **istisqā-i laħm** (32a/2, 60a/4, 62b/4-5): < араб. *istiskā-yı laħmī* беріш, бауыр циррозының бір түрі (Önlер, 2019: 92). Шамадан тыс ет пен газдың әсерінен пайда болатын цирроз ауруы (Türkmen, 2006: 211). **istisqā-i zaqqı** (60a/3): *zıqqı* цирроз ауруының бір түрі *cal. tablī, istiskā-yı ž.* (Önlер, 2016: 201). Мәтінде бұл аурудың белгісін *ісіну* деп көрсеткен (60a/4, 60b/7). **yelgezik** (41a/7): *yel* – асқазанның ісінуі, ревматизм, сарсық (Önlер, 2019: 196).

Жұқпалы ауру түрлеріне байланысты **bezgek** (31b/7): мед. < итал. *malaria* > денені қалшылдатып, бір суытып, бір қыздырып, дірілдетіп басталатын жұқпалы ауру (ҚӘТС, 2011:189). Көне түркіде *bezik* – дірілдеу (Gemalmaz,1988: 14); қыпшақ тілінің сөздігінде

bezgek: қатты қызу (Toparlı, 2007:29). **ala** (40a/2): alalıқ - алапес *сал. baraş* < a:la: ‘parti-coloured, dappled, mottled, spotted, blotchy’ (EDPT, 126; Önler, 2019: 16). Қазақ тілінде алапес: мед. <грек. *Lepra*> лепра микробактериясы туғызатын созылмалы жұқпалы ауру (ҚӘТС, 2011: 369).

Әйел адамның бедеулігі және ер адамның жыныстық ауруларымен байланысты **tolğaq** (20a/9): адам мен жан-жануарлардың туу алдындағы ішті қатты бүріп, құрсақ, арқа еттері жиырылып ширап, қинайтын физиологиялық үрдіс (ҚӘТС, 2011: 235). Көне ұйғырда **tolğaq**: ауру, қиналу, ыздырып, шаншу (*Saferoğlu*, 1968: 245). **tuğmashıq** (39a/2): қазіргі қазақ тілінде бедеулік: кәмілетке толған әйел не еркек ағзасының ұрпақ бермеуі, ұрықтанбаушылық, ұрпақсыздық (ҚӘТС:186).

Дене қызуының көтерілуіне байланысты **ħarāret** (33b/1): денедегі ыстық, < араб. *ħār* < *ħarr*, *ħarāret*: ыстыққа айтылады, суыққа қарсы (Önler, 2019:77). *ħarāret* (араб): ыстық; *ħarārat* (араб.): қызу (Teres, 2007: 143).

Мәтінде қазақ тіліндегі *науқас* немесе *ауру* мағынасында **sökkel** (12b/9; 12a/1): < *түр. ауру* (ДЛТ, КТ) (<*sök-e-l Clauson* 1972: 820) сөзі кездеседі. Диуани лұғат-ат түркіте оғыз түркі тілінде *ауру* мағынасында қолданылғаны туралы айтылады (*Ercilasun, Akkoynlu*, 2014: 170). Алайда *Clauson M.* Қашқаридің оғыз түркілеріне тән деген тұжырымына күмән келтіреді. Себебі хақан түркі тілінде *sökkel ауру* түрінде қолданылуымен қатар, шағатай тілінде *ауру* немесе *көтерем*, османлы тілінде *ауру*, хорезм түркі тілінде *ауру*, қыпшақ түркі тілінде *söke:l* түрінде кездескен (*Clauson*, 1972: 820). Бұл сөз әрі зат есім, әрі сын есім түрінде қолданылған. Көне ұйғыр сөздігінде *есінен танып қалу* түрінде сипаттаған (*Saferoğlu*, 2015: 209). Ал түрік тілінің сөздігінде бірнеше мағынада береді: 1. қызудың жоғарлауы, дене қызуын тудыратын ауру; 2. әлсіз, дәрменсіз; 3. іш сүзек; 4. өкпе қабынуы; 5. мүгедек; 6. қауіпті тұмау; 7. ауруға берілетін тағам (*Derleme Sözlüğü*, 1968: 3675).

Зерттеу нәтижелері

Зерттеу нәтижесінде шығармадағы ауру атаулары анықталып, олардың тарихи және қазіргі түркі тілдеріндегі семантикалық мағыналары салыстырылды. Көптеген ауру атауларының кірме сөздер арқылы жасалғандығы анықталды. Солардың ішінде ең кең таралғаны араб тілі негізінде жасалған ауру атаулары деуге болады. Түркі негізді ауру атауларының қазіргі түркі тілдерінде әлі қолданысқа ие екендігін *жөтел, көзге ақ түсу, керең, қотыр, шешек, құяң, шаншу, таз, ұшық, ұмытшақ, безгек, алапес, деліқұлы* сияқты атаулардан байқауға болады және қазіргі қазақ тілінде қолданылып жүрген ауру атаулары мағыналық өзгеріске ұшырамастан сол күйінде қолданылып келгендігі анықталды. Дегенімен кейбір сөздердің қазақ тілінде семантика жағынан өзгеріске ұшырағанымен басқа түркі тілдерінде мағынасын сақтап қалған. Солардың бірі қырғыз тілінде *кішкентай бөртпе* ретінде қолданылатын *бүдүр* сөзі мәтінде *mudır* түрінде кездеседі. Мұнда сөз басындағы /б/ > /м/ өзгеруі мүмкін болғандықтан *mudur* сөзінің баламасы ретінде *бөртпе* сөзі таңдалды. Әрине бұл сөзге қатысты мына бір болжамды келтіруге болады: араб тілінде *müdirr* – денеден сұйықтықтың шығуы <Ar. *derr* > *müdirr* ‘сүт, қан, зәр және басқа сұйықтықтардың организмнен шығуы’ Sami 1313. (Önler, 2109: 139). Алайда мәтінде семантикалық және жазылуы жағынан сәйкес келмейтіндігін көруге болады. Сонымен қатар, қазақ тіліндегі ерінге шығатын *ұшық* мәтінде қояншық ауруымен байланысты қолданылады. Кейбір ғалымдар түркі тіліндегі *уç-* етістік түбіріне –(u)k жалғану арқылы жасалған деп пайымдап, *қояншық* ауруы ұстаған кезде есінен танып қалуына байланысты аталған деп есептейді. Сонымен қатар, беттің әрінің кетуін, бозаруын да осылай атаған (*Türkmen*, 2006: 288). Қазақ тіліндегі *кер* мәтінде *керең, мүкіс, тосаң* мағынасында жұмсалған. Қазақ және тыва тілінен басқа, түркі тілдерінде қолданылмайтын *құяң* сөзі де осы мәтінде бір-екі жерде кездеседі. Анықталған ауру атауларымен қатар, *kedüdāne* (32a/2); *qarakezik* (33b/6, 40a/8); *sarığ qart* (37b/6); *sefal* (40b/3) сияқты ауру атауларының баламалары әлі де зерттеуді қажет етеді.

Қорытынды

Көшпенді халықтардың этномедицинасы, «Асрәр ал-атиббә» және «Дастұр ал-‘иләж» сияқты әр аймаққа тән қолжазба мәтіндері ғалымдар тарапынан зерттеліп, өмір сүру салтымен өзара етене қайнасып, күні бүгінге дейін жалғасын тауып келе жатыр. Заманауи медицина себеп-салдарлық байланыстарға негізделіп, ғылыми дәлелдер мен нақты білімді талап ететін болса, дәстүрлі медицинада керсінше, логикалық және ғылыми түсініктердің орнына өмір тәжірибесі мен наным-сенімдер маңызды рөл атқарып келген. Қорыта айтқанда, зерттеу жұмысының тағы бір маңызды жағы, түпнұсқа мәтіндердегі медициналық терминдердің сөздік қорына қатысты мәліметтерді көрсетумен ерекшеленеді. Мұндай зерттеулер түркі тілдерінің сөздік қорын, соның ішінде медициналық терминдер тұрғысынан тереңірек түсінуге мүмкіндік береді және халық медицинасының тарихын зерделеп, мәтіндердің тілдік ерекшеліктерін көрсетуге үлкен үлесін қосады. Зерттеу мақаласы AP19675139 Ортағасырлық түркі медицинасының парсы тіліндегі мұралары: «Таңсұқ-нәме Илхәни», «Асрәр ал-атиббә» гранттық жоба негізінде жүргізілген зерттеу материалдары негізінде жүзеге асырылды.

Әдебиеттер:

- Алдашев, Әлімханов, 1992 – *Алдашев, А., Әлімханов, Ж.* Қазақтың халық медицинасының құпиясы. Алматы: Қазақстан, 1992. б.159.
- Atalay, 1985 – *Atalay, B., Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi. I.* Ankara: TDK, 1985. s. 530.
- Atalay, 1985 – *Atalay, B., Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi. II.* Ankara: TDK, 1985. s. 366.
- Atalay, 1999 – *Atalay, B., Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi. III.* Ankara: TDK, 1999. s. 452.
- Әбдірахман, 1999 – *Әбдірахман, Ә.* Қазақтың қара емдері. Алматы: Атамұра, 1999. б.152.
- Васильев, 1902 – *Васильев, А.* Народные способы и средства, употребляемые при лечении болезни киргизами Тургайской области. Тургай: Тургайская областная Типо-литография, 1902. с. 25.
- Gemalmaz, 1988 – *Gemalmaz, E.* Eski Türkçenin Lügati. 2.Baskı. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No28. 1988. s. 53.
- Derleme Sözlüğü 1968 – *Derleme Sözlüğü / Der. Aksoy Ö.A.* vb. 12 Cilt. Ankara: TDK 1968. s. 4842.
- Devellioğlu, 1995 – *Devellioğlu, F.* Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat. Ankara: Aydın Kitabevi, 1995. s. 117.
- Dilçin, 1983 – *Dilçin, C.* Yeni Tarama Sözlüğü. Ankara: TDK. 1983. s. 352.
- Ercilasun, 1991 – *Ercilasun, A.B.* Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991. s. 1685.
- Eren, 1999 – *Eren, H.* Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. 1.Baskı. Ankara: Bizim Büro Basım Evi s.152.
- Ertürk, 2018 – *Ertürk, H.* Tabib Muhammed Bin Hasan’ın İlm-İ Tıbb Adlı Eseri: İçeriği, Tıbbî Terminolojisi ve Kelime İstatistiği // Journal of Turkish Language and Literature. Volume:4 , Issue:2, Spring, (379-403) 2018. s. 379-403.
- Caferoğlu, 1968 – *Caferoğlu, A.* Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1968. s. 320.
- İbn-i Sina, 2023 – *İbn-i Sina., ayd. Anlar, Ö.* El Kanun fi’t-Tıbb. Tıp Prensipleri. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2023. s. 573.
- Canpolat, Önler, 2016 – *Canpolat M., Önler, Z.* Ishâk bin Murâd Edviye-i Müfrede (Metin-Sözlük). 2. Baskı. Ankara: TDK, 2016. s. 347.
- Clauson, 1972 – *Clauson. Sir G.* An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. (EDPT). Oxford, 1972. p. 990.

- Kaplan, 2011 – *Kaplan, M.* Halk Tıbbının Kökenleri: Teşhisten Tedaviye Din ve Büyü İlişkisi // Millî Folklor, Yıl 23, Sayı 91. 2011. s. 151-156.
- Kayranbayeva, Shadkam, Tuyakbayev, 2024 – *Kayranbayeva, N., Shadkam Z., Tuyakbayev, O.* Medicinal Plants in Medieval Treatises: Medicinal Properties, Application, Description // Bulletin – Orientalism KazNU, N4 (111), 2024. p. 25-32
- Қазақ әдеби..., 2011 – Қазақ әдеби тілінің сөздігі, (ҚӘТС). 15 томдық. 2-басылым, 2011.
- Қалиев, 2014 – Қалиев, Б., Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2014. s. 728.
- Қыдырбаева, 2022 – *Қыдырбаева Ү.Т.* «Дастұр ал-‘илāж» трактатында кездесетін ауру түрлері // «Далалық медицина: деректері, тарихы, қолданылуы, ұғымдары мен терминдері» халықаралық ғылыми-практикалық конференция жинағы / жауапты ред. З.Шадкам, Алматы: 2022. 36-456.
- Horasani S.A. – *Horasani S.A.* Dastur Iladzh. Leghzu: matbaa name medshi nul
- Mairambekkyzy, 2021 – *Mairambekkyzy, L.* Ali Şir Nevâî'nin Eserlerine Göre Timurlular Dönemine Ait Bazı Tibbî Terimler // Turkish Studies – Language. 16(3). 2021. s. 1971-1990.
- Önler, 1998 – *Önler, Z.* 14-15. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinin Söz varlığı, Kebikeç, Yıl:3, б.:157-168.
- Önler, 2019 – *Önler, Z.* Tarihsel Tıp Metinler Sözlüğü. Ankara: TDK, 2019. s. 235.
- Пальмбах, 1955 – *Пальмбах, А.* Тыва-орус словарь. Москва: Күрүнениң даштыкы болгаш национал словарьлар үндүрер парлалга чери, 1955. s. 723.
- Sodnompilova, Bashkuev, 2015 – *Sodnompilova, M., Bashkuev, V.* Diseases and their origins in the traditional worldview of Buryats: folk medicine methods // Études mongoles et sibériennes, centrasiatiques et tibétaines // N46. 2015. p. 1-13. URL: <https://journals.openedition.org/emscat/2510>
- Teres, 2007 – *Teres, E.* Çağatayca Sözlük. YÜ – TDE, 2007. s. 411.
- Топарлі, Vural, Караатлі, 2006 – *Топарлі, R., Vural, H., Караатлі R.* Кірçак Түркçеси Сөзлүğü. 2. Baskı. Ankara: TDK, 2006. s. 338.
- Түлүзән, Іүнәнi, 1383 – *Түлүзән, Іүнәнi.* Asrār al-aṭibbā' iā mudjarrabāt İlat Çağatāi. Tehrān: Muassase-ie muṭāla'āt-e tarīkh, ṭibb-e islāmī. 1383. s. 101.
- Тұяқбаев, Шадкам, Қайранбаева, 2023 – *Тұяқбаев, Ө., Шадкам, З., Қайранбаева, Н.* Ортағасырлық түркі медицинасының парсы тіліндегі мұрасы - «Асрār ал-атиббā' // ҚазҰУ Шығыстану сериясы, №4 (107). 2023. 97-104 б. <https://doi.org/10.26577/JOS.2023.v107.i4.010>
- Türkmen, 2006 – *Türkmen, S.* Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri /Kırıkkale Üniveristesі, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Doktora Tezi, 2006. s. 419.
- Uzel, 2000 – *Uzel, İ.* Anadolu'da Bulunan Antik Tıp Aletleri. Ankara: TTK Yay. 2000. s. 450.
- Ünlü, 2012 – *Ünlü, S.* Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü. Konya: Eğitim Yayınevi, 2012. s. 716.
- Юдахин, 1985 – *Юдахин, К.К.* Киргизско- русский словарь. 1-книга. Фрунзе: Главная редакция Киргизской Советской энциклопедии, 1985. s. 503.

References:

- Aldaşev, Älimxanov, 1992 – *Aldaşev, A., Älimxanov, J.* Qazaqtıñ xalıq medicinasınıñ qurıyası. [The secret of Kazakh folk medicine]. 1992. Almatı: Qazaqstan, b.159. (in Kaz).
- Atalay, 1985 – *Atalay B.* Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi. [Divanu Lugat-it-Turk Translation]. 1985. I. Ankara: TDK, s. 530. (in Tur).
- Atalay, 1985 – *Atalay B.* Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi. [Divanu Lugat-it-Turk Translation]. 1985. II. Ankara: TDK, s. 366. (in Tur).

Atalay, 1999 – *Atalay B.* Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi. [Divanu Lugat-it-Turk Translation]. 1999. III. Ankara: TDK, s. 452. (in Tur).

Äbdiraxman, 1999 – *Äbdiraxman Ö.* Qazaqtıñ qara emderi. [Kazakh black magic]. 1999. Almatı: Atamura, p.152. (in Kaz).

Vasil'yev, 1902 – *Vasil'yev A.* Narodnyye sposoby i sredstva, upotrebyayemyye pri lechenii bolezni kirgizami [Traditional methods and means used in the treatment of the disease by the Kyrgyz of the Turgai region]. 1902. Turgayskoy oblasti. Turgay: Turgayskaya oblastnaya Tipolitografiya. s. 25. (in Rus).

Gemalmaz, 1988 – *Gemalmaz E.* Eski Türkçenin Lügati. [Dictionary of Old Turkish]. 1988. II.Baskı. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No28. s. 53. (in Tur).

Derleme Sözlüğü 1968 – *Derleme Sözlüğü* [Compilation Dictionary]. 1968. / Der. Aksoy Ö.A. vb. 12 Cilt. Ankara: TDK. s. 399. (in Tur).

Devellioğlu, 1995 – *Devellioğlu F.* Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat. [Ottoman-Turkish Encyclopedic Dictionary]. 1995. Ankara: Aydın Kitabevi. s. 117. (in Tur).

Dilçin, 1983 – *Dilçin C.* Yeni Tarama Sözlüğü. [New Search Dictionary]. 1983. Ankara: TDK. s. 352. (in Tur).

Ercilasun, 1991 – *Ercilasun A.B.* Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü. [Comparative Dictionary of Turkish Dialects]. 1991. Ankara: Kültür Bakanlığı. s. 1685. (in Tur).

Eren, 1999 – *Eren H.* Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. [Etymological Dictionary of Turkish Language]. 1999. 1. Baskı. Ankara: Bizim Büro Basım Evi s.152. (in Tur).

Ertürk, 2018 – *Ertürk H.* Tabib Muhammed Bin Hasan'ın İlm-İ Tıbb Adlı Eseri: İçeriği, Tıbbî Terminolojisi ve Kelime İstatistiği. [Doctor Muhammed Bin Hasan's Work Named "İlm-i Tıbb": Its Content, Medical Terminology and Word Statistics]. // Journal of Turkish Language and Literature. Volume:4 , Issue:2 , Spring, (379-403) 2018. s. 379-403. (in Tur).

Caferoğlu, 1968 – *Caferoğlu A.* Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. [Old Uyghur Turkish Dictionary]. 1968. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, s. 320. (in Tur).

İbn-i Sina, 2023 – *İbn-i Sina.*, ауд. Anlar, Ö. El Kanun fi't-Tıbb. Tıp Prensipleri. [Al-Qanun fi't-Tıbb. Principles of Medicine]. 2023. Ankara: Eski Yeni Yayınları, s. 573. (in Tur).

Canpolat, Önler, 2016 – *Canpolat M., Önler, Z.* Ishâk bin Murâd Edviye-i Müfrede (Metin-Sözlük). [Ishak bin Murad Edviye-i Mufrede (Text-Dictionary)]. 2016. 2. Baskı. Ankara: TDK, s. 347. (in Tur).

Clauson, 1972 – *Clauson. Sir G.* An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford, 1972. p. 990.

Kaplan, 2011 – *Kaplan M.* Halk Tıbbının Kökenleri: Teşhisten Tedaviye Din ve Büyü İlişkisi. [The Origins of Folk Medicine: The Relationship Between Religion and Magic, from Diagnosis to Treatment]. // Millî Folklor, Yıl 23, Sayı 91. 2011. s. 151-156. (in Tur).

Kayranbayeva, Shadkam, Tuyakbayev, 2024 – *Kayranbayeva, N., Shadkam Z., Tuyakbayev, O.* Medicinal Plants in Medieval Treatises: Medicinal Properties, Application, Description // Bulletin – Orientalism KazNU, N4 (111), 2024. p. 25-32.

Qazaq ädebî..., 2011 – *Qazaq ädebî tiliniñ sözdigi.* [Dictionary of the Kazakh literary language]. 2011. 15 tomдық. 2-basılıм. (in Kaz).

Qaliev, 2014 – *Qaliev B.* Qazaq tiliniñ түsindirме sözdigi. [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. 2014. Almatı: Memlekettik tildi damıtw instıtwtı, s. 728. (in Kaz).

Qıdırbaeva, 2022 – *Qıdırbaeva Ü.T.* «Dastūr al-‘ilāj» traktatında kezdesetin awrw türleri. [Types of diseases found in the treatise "Dastur al-'ilaj"]. // «Dalalıq medicina: derekteri, tarixi, qoldanılwı, uğımdarı men termınderi» xalıqaralıq ğılmı-praktikalıq konferenciya jınağı / jawaptı red. Z.Şadkam, Almatı: 2022. 36-45b. (in Kaz).

Horasani, 1301 – *Horasani S.A.* Dastur Iladzh. Leghzu: matbaa name medshi nul. 1301. (in Chag.)

Mairambekkyzy, 2021 – *Mairambekkyzy L. Ali Şir Nevâyî'nin Eserlerine Göre Timurlular Dönemine Ait Bazı Tıbbî Terimler. [Some Medical Terms of the Timurid Period According to the Works of Ali Şir Nevâyî]. // Turkish Studies – Language. 16 (3). 2021. s. 1971-1990. (in Tur).*

Önler, 1998 – *Önler Z. 14-15. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinin Söz varlığı. [Vocabulary of 14th-15th Century Turkish Medical Texts]. 1998. Kebikeç, Yıl:3, б.:157-168. (in Tur).*

Önler, 2019 – *Önler Z. Tarihsel Tıp Metinler Sözlüğü. [Dictionary of Historical Medical Texts]. 2019. Ankara: TDK, s. 235. (in Tur).*

Pal'mbah, 1955 – *Pal'mbah A. Tyva-orus slovar'. [Tuva-Russian dictionary]. 1955. Moskva: Kürüneniñ daştyky bolgaş nacional slovar'lar ündürer parlalga çeri, s. 723. (in Rus).*

Sodnompilova, Bashkuev, 2015 – *Sodnompilova M., Bashkuev V. Diseases and their origins in the traditional worldview of Buryats: folk medicine methods // Études mongoles et sibériennes, centrasiatiques et tibétaines // N46. 2015. p. 1-13. URL: <https://journals.openedition.org/emscat/2510>*

Teres, 2007 – *Teres E. Çağatayca Sözlük. [Chagatai Dictionary]. 2007. YTÜ – TDE, s. 411. (in Tur).*

Toparlı, Vural, Karaatlı, 2006 – *Toparlı, R., Vural, H., Karaatlı R. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. [Kipchak Dictionary]. 2006. 2. Baskı. Ankara: TDK, s. 338. (in Tur).*

Ṭülüzān, İūnānī, 1383 – *Ṭülüzān, İūnānī. Asrār al-aṭibbā' iā mudjarrabāt İilat Çağatāiī. Tehrān: Muassase-ie muṭāla'āt-e tarīkh, ṭibb-e islāmī. 1383. p. 101. (in Fars).*

Tuyaqbaev, Şadkam, Qayranbaeva, 2023 – *Tuyaqbaev Ö., Şadkam Z., Qayranbaeva N. Ortağasırılıq türki medicinasınıñ parsı tilindegi murası - «Asrār al-aṭibbā'». «Asrār al-aṭibbā'» – the heritage of medieval turkic medicine in the persian language // QazUU Şığıstanuw seriyası, №4 (107). 2023. 97-104 b. <https://doi.org/10.26577/JOS.2023.v107.i4.010> (in Kaz).*

Türkmen, 2006 – *Türkmen S. Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri. [Medical Terms in Old Anatolian Turkish]. /Kırıkkale Üniveristesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Doktora Tezi, 2006. s. 419. (in Tur).*

Uzel, 2000 – *Uzel İ. Anadolu'da Bulunan Antik Tıp Aletleri. Ankara: TTK Yay. 2000. s. 450. (in Tur).*

Ünlü, 2012 – *Ünlü S. Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü. [Ancient Medical Instruments Found in Anatolia]. 2012. Konya: Eğitim Yayınevi, s. 716. (in Tur).*

Ūdahin, 1985 – *Ūdahin K.K. Kirgizsko- russkij slovar'. [Kyrgyz-Russian dictionary]. 1958. 1-kniga. Frunze: Glavnaâ redakciâ Kirgizskoj Sovetskoj énciklopedii, s. 503. (in Rus).*

¹Кыдырбаева У.Т. ²Шадкам З. ³Туякбаев О.О.

¹Университет А. Мицкевича, Познань Польша

²КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

³Международный центр документальных исследований «Восточное рукописное наследие» КазНПУ, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹umikyd@amu.edu.pl, ²Zubaida.Shadkam@kaznu.kz

³omirabuali@gmail.com

НАЗВАНИЯ БОЛЕЗНЕЙ В ТЮРКСКИХ МЕДИЦИНСКИХ СОЧИНЕНИЯХ: СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ⁶

Аннотация Когда у людей развивается интуитивная связь с природой, народная медицина не ограничивается лечением болезней, а формирует традиционную санологическую систему в результате взаимодействия с другими аспектами этнической

⁶Статья опубликована в рамках исследования грантового проекта AP19675139 Наследие средневековой тюркской медицины на персидском языке: «Тансүк-наме Илханий», «Асрар ал-атибба'»

культуры. Идеологическая основа традиционной медицины основывается на концепциях и практиках, связанных с целительством, поэтому большинство исторических и современных исследований сосредоточено на методах и подходах шаманизма, целительства, знахарей и шаманов-балгеров, направленных на облегчение состояния пациентов. Исследования этномедицины тюркских народов включают работы, созданные как до, так и после принятия ислама. Статья основана на рукописи «Дастур ал-иладж» — единственной сохранившейся версии, написанной на чагатайском языке, и произведении «Асрар ал-атибба», переведенном с тюркского на персидский язык, авторство которого неизвестно. Целью исследовательской работы является выявление видов болезней, упомянутых в трактате, сравнение их аналогов в исторических и современных тюркских языках, а также анализ их семантических концептов. Кроме того, в статье сравнительно исследуются особенности употребления некоторых названий болезней и их соответствие современным медицинским терминам. Задача работы — классифицировать встречающиеся в тексте названия болезней по типам, определить их область применения и проанализировать их семантические значения. Для достижения поставленных целей заболевания в тексте сгруппированы по видам, симптомам и характеру. В результате исследования были выявлены названия болезней, которые не утратили актуальность, но сохранили свое значение или претерпели изменения, а также указаны их характеристики.

Ключевые слова: тюркская медицина, Дастūr ал-‘илāж, Асрār ал-атиббā’, медицинские термины, традиция врачевания, виды заболеваний, средневековая рукопись

¹Kydyrbayeva U.T. ²Shadkam Z. ³Tuyakbayev O.O.

¹Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

³International Center for Documentary Research "Eastern Manuscript Heritage" of KazNPU, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹umikyd@amu.edu.pl, ²Zubaida.Shadkam@kaznu.kz, ³omirabuali@gmail.com

THE NOMENCLATURE OF DISEASES IN TURKIC MEDICAL WORKS: A SEMANTIC ANALYSIS ⁷

Abstract. When people develop an intuitive connection with nature, folk medicine extends beyond the treatment of diseases, forming a traditional sanological system through its interaction with other aspects of ethnic culture. The ideological foundation of traditional medicine is rooted in concepts and practices associated with healing, which is why most historical and contemporary studies focus on the methods and approaches of shamanism, healing, healers, and shaman-balgers aimed at alleviating patients' conditions. Studies on the ethnomedicine of the Turkic peoples encompass works created both before and after the adoption of Islam. The research article is based on the manuscript of *Dastūr al-‘ilāj*, the sole extant version written in the Chagatai language, and the work *Asrār al-atibbā’*, which was translated from Turkic into Persian, with its authorship remaining unknown. The aim of this research is to identify the types of diseases mentioned in the treatise, compare their counterparts in historical and modern Turkic languages, and analyze their semantic concepts. Additionally, the article comparatively explores the usage of certain disease names and their alignment with contemporary medical terms. The objective of the work is to classify the disease names found in the text by type, determine their scope of application, and analyze their semantic meanings. To achieve these goals, the diseases in the text are grouped by

⁷The article is published as part of the research grant project AP19675139, "Heritage of Medieval Turkic Medicine in Persian: *"Tangśūk-nāme Ilkhānī"*, *"Asrār al-atibbā’"*

type, symptoms, and characteristics. The study identifies disease names that remain relevant, retaining their meaning or undergoing changes, and provides their specific characteristics.

Keywords: Turkic medicine, Dastur al-‘ilāj, Asrār al-atibbā’, medical terms, healing tradition, types of diseases, medieval manuscript

Авторлар туралы мәлімет:

Қыдырбаева Үміт Тұрсынбайқызы, PhD, доцент м.а., А.Мицкевич университеті, Познань, Польша.

Шадкам Зубайда, Профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан.

Тұяқбаев Өмір, PhD, бас ғылыми қызметкер, ҚазҰПУ «Шығыс қолжазба мұрасы» халықаралық деректану орталығы, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторах:

Қыдырбаева Умит Тұрсынбаевна, PhD, и.о.доцента, Университет А. Мицкевича, Познань, Польша.

Шадкам Зубайда, профессор, КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Тұяқбаев Омир Оразұлы, PhD, Старший научный сотрудник, Международный центр документальных исследований «Восточное рукописное наследие» КазНПУ, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Kydyrbayeva Umit, Adiunkt, Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland.

Shadkam Zubayda, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Tuyakbayev Omir Orazuly, PhD, Senior Researcher, International Center for Documentary Research "Eastern Manuscript Heritage" of KazNPU, Almaty, Kazakhstan.